ABDUSAMAD BOBOXO'JAYEV DISSERTATSIYASI TAHLILI: AFG'ON-BUXORO MUNOSABATLARI VA BRITANIYA IMPERIALIZMINING O'RTA OSIYODAGI NAYRANGLARI (1918–1924)

Abdullayev Botir Jabbor o‘g‘li
Termiz Davlat Universiteti
"O'zbekiston tarixi" kafedrasi tayanch doktoranti

QISQACHA MA'LUMOT (ANNOTATSIYA)

Bu maqolada o'zbek tarixchisi Abdusamad Boboxo'jayevning 1948-yilda yozgan ilmiy ishiga asoslanib, 1918–1924-yillar oralig'ida Afg'oniston bilan Buxoro o'rtasidagi munosabatlar va inglizlarning O'rta Osiyodagi siyosati o'rganiladi. O'zbekiston arxivlaridan birinchi marta foydalanilgan hujjatlar yordamida ingliz razvedkasining Buxoro amiri bilan aloqasi, Afg'on qiroli Amanullohning ikki yoqlama siyosati va Anvar Poshoning bosmachilik harakatidagi o'rni ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: *Afg'on-Buxoro munosabatlari, Britaniya aralashuvi, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi, bosmachilik, Anvar Posho, O'rta Osiyo diplomatiyasi.*

1. KIRISH

XX asr boshlarida O'rta Osiyo katta davlatlarning manfaatlari to'qnashgan joyga aylangan edi. Britaniya imperiyasi Hindistonni himoya qilish va Rossiyaning kuchayishini to'xtatish uchun Afg'onistonni o'ziga "qalqon" sifatida ishlatmoqchi edi. Boshqa tomondan, 1917-yilgi inqilobdan so'ng tashkil topgan Sovet Rossiyasi ham bu mintaqada o'z mavqeini kuchaytirishga harakat qildi.

Bu sharoitda Buxoro amirligi va Afg'on podshohligi qiyin ahvolda qoldi. Buxoro amiri o'z hokimiyatini saqlab qolish uchun inglizlardan yordam so'radi. Afg'on qiroli Amanulloh esa ham Sovet Rossiyasi, ham Britaniya bilan munosabatlarini bir vaqtda iliq tutishga harakat qildi.

Ushbu maqolada tarixchi Abdusamad Boboxo'jayevning 1948-yilda Toshkentda himoya qilgan ilmiy ishi asosida, shu davr diplomatiyasiga oid tahlil beriladi.

2. FOYDALANILGAN MANBALAR

Boboxo'jayev o'z tadqiqotida uch xil manbadan foydalangan: arxiv hujjatlari, rus va xorijiy kitoblar, hamda gazeta-jurnallar. Bu yondashuv ishni puxta va ishonchli qilgan.

2.1. Arxiv hujjatlari

Tadqiqotda quyidagi arxiv fondlaridan foydalanilgan:

- Buxoradagi Siyosiy Agentlik hujjatlari — inglizlar bilan bo'lgan diplomatik yozishmalar;

- Turkiston hukumati hujjatlari — qarorlar va maxfiy hisobotlar;

- Buxoro Xalq Sovet Respublikasi Tashqi Ishlar vazirligi hujjatlari — Afg'oniston bilan munosabatlarga oid yozishmalar.

2.2. Kitoblar va adabiyotlar

Boboxo'jayev xorijiy kitoblarga ham tanqidiy ko'z bilan qaragan. Masalan, fransuz razvedkachisi Jozef Kastanyening "Basmachilar" kitobi (1926) faktlar jihatidan qimmatli, lekin mafkuraviy jihatdan noto'g'ri deb baholangan. Panturkist muallif Abdulla Rajab Baysunning turk tilidagi kitobi esa bir taraflama yozilgan, biroq u voqealarning bevosita ishtirokchisi bo'lgani uchun tarixiy manba sifatida qiziqarli.

3. BRITANIYANING O'RTA OSIYOGA ARALASHUVI (1918–1919)

3.1. Inglizlarning maqsadlari

1917-yil dekabrda Britaniya va Fransiya o'rtasida maxfiy kelishuv imzolandi. Bu kelishuvga ko'ra Rossiya ta'sir doiralari bo'lindi va O'rta Osiyo Britaniyaga tegdi. Inglizlarning ikki asosiy maqsadi bor edi: birinchisi — Hindistonni Sovet ta'siridan himoya qilish, ikkinchisi — paxta va boshqa qimmatli xomashyolar ustidan nazoratni saqlab qolish. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, 1918-yilda Buxoro Afg'oniston orqali Hindistonga 200 ming pud paxta — umumiy hosildorlikning 50%ini eksport qilgan.

3.2. Ingliz qo'shinlarining kelishi va ketishi

1918-yil avgustida ingliz qo'shinlari general Mallison boshchiligida hozirgi Turkmaniston hududini bosib oldi va o'z nazoratidagi hukumat tuzdi. Ammo bu aralashuv muvaffaqiyatsiz tugadi. Hindistondagi milliy-ozodlik harakati kuchaydi, uchinchi ingliz-afg'on urushi boshlandi va ingliz ishchilari "Rossiyaga qo'l tegizma!" degan shior bilan norozilik bildirdi. Natijada 1919-yil 1-aprelda ingliz qo'shinlari chekinib ketdi.

3.3. Buxoro amirining tutgan yo'li

Buxoro amiri Sayyid Olimxon Sovet hokimiyatini tan olishdan bosh tortdi va harbiy tayyorgarlik ko'rdi. Arxiv hujjatlariga ko'ra, u 50 000 nafar askar saqladi — ularni rus oq ofitserlar va turk-afg'on instruktorlari o'qitdi. Kunlik harbiy xarajat 1 million rubldan oshib ketdi. Sovet hukumati uchun Buxorani yo'qotish juda xavfli edi — bu butun Turkiston respublikasini xavf ostiga qo'yishi mumkin edi.

4. AFGORISTON: IKKI YOQLAMA SIYOSAT (1919–1921)

4.1. Amanulloh qirol bo'lishi va mustaqillik

1919-yil fevralda amir Habibulloh o'ldirilganidan so'ng Amanulloh hokimiyatni qo'lga oldi. U bir vaqtning o'zida ikki ishni amalga oshirishga urindi: Britaniyaga qarshi urush e'lon qilib mustaqillikni qo'lga kiritish va Sovet

Rossiyasini o'ziga qarshi urushdan chalg'itish. 1919-yil 8-avgustda Rovalpindida imzolangan tinchlik shartnomasi Afg'oniston mustaqilligini rasman tan oldi.

Biroq Sovet-Afg'on munosabatlari ham silliq kechmadi. Arxiv hujjatlariga ko'ra, Amanulloh bosimi ostida Sovet missiyasi Kabuldan chiqarib yuborildi — buning sababi inglizlarning Hindistonga yaqinlashuvdan qo'rqishi edi.

4.2. Afg'onistonning Buxoroga yashirin yordami

1920-yilgi Buxoro inqilobidan keyin Afg'on hukumati rasman Buxoro Xalq Sovet Respublikasi bilan do'stlik munosabatlari o'rnatdi. Lekin aslida ular ayni vaqtda Buxoro amiri Sayyid Olimxonga ham yordam berishda davom etdi. Bu ikki yuzlamachilik arxiv hujjatlari bilan isbotlangan:

- Afg'onistondan Buxoroga 6 ta to'p yuborildi;
- O'q-dori yasash bo'yicha mutaxassislar yuborildi;
- 60 nafar askar-instruktorlar Buxoroga jo'natildi.

Amanulloh Buxoro amiriga yozgan maktubida Islam birligiga ochiqdan-ochiq da'vat qildi: "Imon va Islam manfaatlarini ko'zlab, menga yaqin bo'lishingizni umid qilaman".

5. ANVAR POSHO VA BOSMACHILIK HARAKATI (1921–1922)

5.1. Anvar Poshoning Buxoroga kelishi

Sobiq Turk harbiy vaziri Anvar Posho 1921-yil boshida Buxoroga keldi. Dastlab u Sovet hukumatiga xizmat qilib, bosmachilarni bostiraman dedi. Lekin tez orada bosmachilar tomoniga o'tib, ularni boshqara boshladi.

Anvar Posho "barcha musulmonlarni birlashtirish", "katta O'rta Osiyo davlatini tuzish" va "begonalarni haydash" shiori ostida kurash olib bordi. U Sovet Rossiyasiga taklif yubordi: O'rta Osiyodan Qizil Armiyani chiqarib yuboring, buning evaziga men bu o'lkaning musulmon rahbari bo'laman.

5.2. Chet el yordami izlash

Anvar Posho kuchini oshirish uchun Afg'oniston va Britaniyadan yordam so'rab murojaat qildi. Arxivdan topilgan maktubida u: "Harbiy vazirni inglizlar bilan muloqot uchun Chitraldagi yo'nalishga jo'natdim" deb yozgan.

1922-yil iyunida Anvar Posho o'z elchisini Afg'oniston orqali Berlinga — akasi Nuri-posho huzuriga — yubordi. Maqsad: Yevropa davlatlaridan yordam so'rash. Bu esa ingliz va panturkistlar o'rtasidagi yashirin aloqani ko'rsatadi.

5.3. Panturkizm va O'rta Osiyo millatchilari

Dissertatsiyada "Ittihod va Taraqqiy" (Birlik va Taraqqiyot) tashkilotining O'rta Osiyo bo'limlari ham tahlil qilingan. Toshkentda tashkil etilgan bu markazning barcha shaharlarda filiallari bo'lgan. Tashkilotning asosiy maqsadi — "Ozarbayjon, Turkiston va barcha turk o'lkalarni birlashtirgan katta turk davlatini" barpo etish.

Anvar Posho 1922-yil avgustida Qizil Armiya bilan jangda halok bo'lgandan so'ng bosmachilik inqirozga yuz tutdi. Lekin Afg'on hukumati 1922-yilning ikkinchi yarmigacha bosmachilar bilan hamkorlikni davom ettirdi.

6. ASOSIY XULOSALAR VA MUHOKAMA

Boboxo'jayev tadqiqoti 1918–1924-yillar O'rta Osiyosidagi siyosiy jarayon uch asosiy yo'nalishda kechganini ko'rsatadi:

1. Britaniya imperializmi. Inglizlar to'g'ridan-to'g'ri harbiy aralashuv (1918–1919) muvaffaqiyatsiz tugagach, yashirin ta'sir yo'liga o'tdi — ya'ni Buxoro amiri va afg'on doiralari orqali ish ko'rishga urindi.

2. Amanullohning ikki yuzlamachilik siyosati. U rasmiy ravishda Sovet Rossiyasi bilan do'stlik shartnomasi imzolab, amalda Buxoro amiri va bosmachilarni qo'llab-quvvatladi. Bu siyosatning asosida pan-islom g'oyasi va Afg'onistonning O'rta Osiyo ustidan hukmronlik qilish istagi yotardi.

3. Sovet Rossiyasining muvozanatli javobi. Sovet hukumati diplomatiya, harbiy kuch va targ'ibot vositalarini birga ishlatdi: bir tomondan Buxoro inqilobini amalga oshirdi, ikkinchi tomondan Afg'on va ingliz doiralaridagi o'z tarafdorlarini qo'llab-quvvatladi.

Metodologiya nuqtayi nazaridan Boboxo'jayevning yondashuvi sovet marksist mafkurasi ta'sirida bo'lgani uchun ma'lum cheklovlarga ega. Shunga qaramay, u O'zbekiston arxivlaridan foydalangan birinchi tadqiqotchi sifatida tarix faniga muhim hissa qo'shgan.

7. XULOSA

Boboxo'jayev dissertatsiyasi tahlili quyidagi muhim xulosalarga olib keladi:

- Britaniya imperializmi O'rta Osiyoga ham to'g'ridan-to'g'ri, ham yashirin yo'llar bilan aralashdi. To'g'ridan-to'g'ri aralashuv (1918–1919) muvaffaqiyatsiz tugagach, inglizlar Buxoro amiri va afg'on doiralari orqali ta'sir o'tkazishga urinib ko'rdi.

- Afg'on qiroli Amanullohning siyosati ikki yuzlamachilik xarakteriga ega bo'ldi: rasmiy Sovet-Afg'on do'stligiga zid tarzda Buxoro amiri va bosmachilarni qo'llab-quvvatladi.

- Anvar Posho harakati faqat ichki bosmachilik emas, balki Britaniya razvedkasi va panturkizm bilan bog'liq murakkab xalqaro tuzilma edi.

- O'zbekiston arxivlari — ayniqsa Turkiston hukumati, Buxoro tashqi ishlar vazirligi va Buxoradagi Siyosiy Agentlik fondlari — bu davr tarixini o'rganishda asosiy va hali to'liq o'rganilmagan manba hisoblanadi.

Ushbu davrni yanada to'liq o'rganish uchun O'zbekiston, Rossiya, Britaniya va Afg'oniston arxivlarini bir-biri bilan solishtirish zarur. British Library fondlari va Rossiya arxivlari Boboxo'jayev tadqiqotlarini to'ldiradigan muhim manba bo'la oladi.

IZOHLAR

1. Boboxo'jayev A. Afg'ono-buxarskiye otnosheniya... Nomzodlik dissertatsiyasi. — Toshkent, 1948. — 184 b.

2. Joseph Castanie. Les Basmatchis. — Paris, 1926.

3. Boboxo'jayev, 29-b.; S.P. Timoshkov. Borba s angliyskoy interventsiyey v Turkestane. — Moskva, 1941.

4. CGAOR UzSSR, F. Nazirát, Op. 2, D. 1, L. 43.

5. CGAOR UzSSR, F. TurTsIK, D. 87, L. 47.

6. P.T. Etherton. Op. cit. — pp. 151–152. (Boboxo'jayev, 39-b.dan iqtibos.)

7. CGAOR UzSSR, F. TurTsIK, D. 87, L. 47–57; D. 91, L. 1–2.

8. CGAOR UzSSR, F. TurTsIK, D. 87, L. 47. (Boboxo'jayev, 59-b.dan iqtibos.)

9. CGAOR UzSSR, F. TurTsIK, D. 284, L. 17–48.

10. CGAOR UzSSR, F. Nazirát, D. 1, L. 39. (Boboxo'jayev, 119-b.dan iqtibos.)

11. CGAOR UzSSR, F. Nazirát, D. 1. (Boboxo'jayev, 115-b.dan iqtibos.)

12. Joseph Castanie. Notes sur la Politique extérieure de l'Afghanistan. — Paris, 1925. — p. 19.

13. Abdulla Rajab Baysun. (Boboxo'jayev, 179-b.dan iqtibos.)

14. Boboxo'jayev, 149-b.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR RO'YXATI

Birlamchi manbalar (arxiv):

1. CGAOR UzSSR. F. TurTsIK (Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Komiteti). D. 87, 89, 131, 188, 200, 238, 284.

2. CGAOR UzSSR. F. Nazirát (BNSR Tashqi Ishlar Vazirligi). Op. 2. D. 1, 5, 7, 9, 13, 32, 38, 43, 48, 68, 84.

3. CGAOR UzSSR. F. SNK (Xalq Nozirlar Soveti). D. 118. L. 68.

4. CGAOR UzSSR. F. Politagentstvo v Buxare (Buxoradagi Siyosiy Agentlik). F. 362, 1401, 1402.

Ilmiy ishlar:

5. Boboxo'jayev A. Afg'ono-buxarskiye otnosheniya i proiski britanskogo imperializma v Sredney Azii v 1918–1924 godakh. Nomzodlik dissertatsiyasi. — Toshkent, 1948. — 184 b.

6. Timoshkov S.P. Razgrom angliyskikh interventov v Turkestane // Voyenno-istoricheskiy zhurnal. — 1939. — № 5.

7. Timoshkov S.P. Borba s angliyskoy interventsiyey v Turkestane. — Moskva, 1941.

8. Soloveychiк L. Basmachi v Bukhare. — Moskva, 1923.

9. Ryeysnera I.M. Afg'oniston. — [Moskva], [1929].

Xorijiy manbalar:

10. Castanie J. Les Basmatchis. — Paris, 1926.

11. Castanie J. Notes sur la Politique extérieure de l'Afghanistan. — Paris, 1925.

12. Baysun A.R. Turkistanda milliy harakat. — Istanbul, 1945.

13. Etherton P.T. [Xotiralar]. — [London].

14. Churchill W.S. Mirovoy krizis. — Moskva, 1932.

А.Х.БАБАХОДЖАЕВ

АФГАНО-БУХАРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И ПРОИСКИ БРИТАНСКОГО ИМПЕРИАЛИЗМА В СРЕДНЕЙ АЗИИ В 1918-1924 ГОДАХ.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук.

Ташкент,1948 г.